

Adrian Miroiu

Ispita idealului. Despre lumile perfecte și cele fezabile

Copyright Adrian Miroiu

Copyright 2019 Tritonic Books pentru prezenta ediție.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MIROIU, ADRIAN

Ispita idealului. Despre lumile perfecte și cele fezabile /

Adrian Miroiu

Tritonic Books, București 2019

ISBN 978-606-749-424-2

Editor: Bogdan Hrib

Coperta: Alexandra Bardan

Tiparul realizat în România

Orice reproducere, totală sau parțială a acestei lucrări, fără acordul scris al editorului este strict interzisă și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

Cuprins

Adrian Miroiu

Introducere

PARTEA I. Iluzorii

Capitolul I. Logica experimentelor mintale

1. Contradicțiile, nu totuși
2. Exemple de experimente mintale
3. Metode experimentelor mintale

Capitolul II. Experimente mintale morale politice în gândirea

ISPITA IDEALULUI

Despre lumile perfecte și cele fezabile

1. Căminul de casă
2. O alegere constituțională

PARTEA a II-a. Conceptualizări

Capitolul III. De la felul de idealizare

1. Idealizare, adevăr și falsitate
2. Strategie liniară
3. Strategie structurală

Capitolul IV. În contra scrișilor ideali

1. Nevoia de o stare ideală
2. Rolul cognitiv al stărilor ideale
3. Starea de căutare
4. Statutul metacognitiv al stărilor ideale
5. Despre căutare

Bibliografie

Referințe bibliografice

Editura Tritonic
București 2019

Cuprins

Introducere	9
PARTEA I. Ilustrări	
Capitolul I. Logica experimentelor mintale	17
1. Contrafactualii, mai întâi	17
2. Exemple de experimente mintale	36
3. Metoda experimentelor mintale	56
Capitolul II. Experimente mintale moral-politice în gândirea românească	62
1. Puterea exemplului	66
2. Călătorii de învățământ și pregătire	76
3. Carnetele de cecuri	91
4. O alegere constituțională	112
PARTEA a II-a. Conceptualizări	
Capitolul III. Două feluri de idealizări	163
1. Idealizare, adevăr și falsitate	163
2. Strategia liniară	174
3. Strategia structurală	185
Capitolul IV. În contra stărilor ideale	197
1. Nevoia de o stare ideală	201
2. Rolul cognitiv al stărilor ideale	205
3. Starea de referință	210
4. Statutul metodologic al stărilor ideale	226
5. Despre ceea ce e fezabil	237
Concluzii	260
Referințe bibliografice	267

Capitolul I. LOGICA EXPERIMENTELOR MINTALE

Experimentele mintale fac uz, în chip esențial, de construcții contrafactice. De aceea voi începe prin a introduce acest concept. Apoi, mai pe larg, îl voi discuta pe cel de experiment mintal. Voi proceda în fiecare din cele două cazuri în felul următor: voi porni nu la o caracterizare abstractă, ci de la câteva exemple alese cu grijă – puține, dar relevante. Căci exemplul este poarta atât către o mai bună înțelegere, cât și către eliminarea erorilor. Abia apoi vor face comentarii cu un caracter mai general. Exemple de contrafactuali și de experimente mintale vor fi date și în alte părți ale acestei cărți. Capitolul II, în particular, va fi dedicat reconstrucției ca experimente mintale a unor texte importante din cultura română.

1. Contrafactualii, mai întâi

În viața de zi cu zi facem uz adesea de expresii condiționale. Zic: dacă plouă, îmi iau umbrela. Dar azi a plouat, iar nu eu mi-am luat umbrela, fiindcă nu m-am uitat la buletinul meteorologic și nu am știut că va ploua. Îmi zic atunci: dacă aș fi știut că va ploua, mi-aș fi luat umbrela. Prin această formulare am exprimat un contrafactual³ (adică o

³ Poziția mea filosofică, pe care am expus-o în Miroiu (2001), este aceea că enunțurile contrafactice (și, în general, cele “modale”) sunt esențiale în analiza unor teme filosofice majore; că apelul la expresii formulate la modul indicativ este adesea înșelător și ne duce pe

propoziție care admite ceva în răspărul a ceea ce se întâmplă de fapt). El presupune câteva lucruri. Mai întâi, presupune ignoranța mea în ce privește vremea de azi; la care se adaugă faptul că a plouat și, de asemenea, faptul că nu mi-am luat umbrela atunci când am plecat azi dimineață de acasă. Contrafactualul constă în a admite ca premisă opusul uneia din aceste premise: anume, să zicem că așa fi știut cum va fi vremea azi. Atunci, admitând în continuare toate celelalte premise, lumea mea ar fi fost altfel: una în care așa fi avut la mine umbrela.

Tot pentru a indica structura contrafactualilor, să luăm și un alt exemplu. El privește un episod din istoria Romei (vezi de pildă Rescher: 2007, pp. 182 – 183):

Dacă Cezar nu ar fi trecut Rubiconul împotriva Republicii romane, aceasta ar fi existat încă mult timp.

Acest contrafactual se bazează pe câteva fapte pe care le admitem ca reale: (1) revoltându-se împotriva Republicii romane, Cezar a trecut Rubiconul; (2) revolta lui Cezar a destabilizat Republica și aceasta nu a mai rezistat mult timp; (3) în Republica Romană nu erau alte condiții care să o facă să nu mai existe. Această ultimă propoziție are un rol esențial: căci contrafactualul are sens numai dacă restrângem dramatic diferențele dintre ceea ce s-a întâmplat de fapt

drumuri greșite (exemplul meu favorit este acela al propozițiilor care afirmă existența a ceva). De aceea, cred că trebuie să plecăm de la expresii mai complicate, construite în forma unor condiționali, în particular a unor contrafactuali, pentru a infera apoi concluzii filosofice.

(conform propoziției (1)) și ceea ce s-ar fi putut întâmpla dacă lucrurile ar fi stat altfel. Contrafactualul cere să luăm ca adevărată propoziția non-(1). Atunci, prin (2), Republica romană nu ar fi fost destabilizată; iar prin (3) ea ar fi continuat să existe mult timp.

a) *Exemple de contrafactuali*

Mai jos prezint câțiva contrafactuali. Dau aceste exemple pentru a face mai intuitive comentariile din următoarea secțiune. Am ales să folosesc și câteva texte care includ contrafactuali privitori la evenimente din istoria noastră. În câteva cazuri am făcut mici comentarii. Uneori este nu doar plăcut, ci și instructiv să citim astfel de scrieri din perspectiva teoretică pe care o preferăm.

i) Nasul Cleopatrei

Celebrul exemplu de contrafactual al lui Pascal e formulat într-un context în care el susține că evenimente foarte importante au cauze extrem de greu de definit și de înțeles: “Cine vrea să cunoască deplin vanitatea omului nu are decât să cerceteze cauzele și efectele iubirii. Cauza e *un nu știu ce* (Corneille), iar efectele sunt catastrofale. Acest *nu știu ce*, atât de puțin lucru că abia dacă-l sesizăm, mișcă pământul, printrii, armatele și lumea întreagă”. Și, ca un sumar al argumentului, el notează: “Nasul Cleopatrei: dacă ar fi fost mai scurt, fața pământului ar fi fost cu totul alta” (Pascal: 1998, p. 221); dacă nici Cezar, nici Marc Aureliu nu s-ar fi

îndrăgostit de Cleopatra, pesemne că ei ar fi acționat altfel, iar în consecință istoria lumii reale ar fi fost diferită⁴.

ii) Puterea politică

Orice student în știința politică poate să reproducă un contrafactual celebru, care e inclus în definiția unuia dintre conceptele centrale ale disciplinei: cel de putere (politică). Definiția sună astfel: să presupunem că avem doi agenți *A* și *B* (persoane individuale sau agenți colectivi). Atunci vom spune că "*A* are putere asupra lui *B* în măsura în care el îl poate face pe *B* să facă ceva ce *B* nu ar face altminteri" (Dahl: 1957, p. 203). Puterea nu poate fi înțeleasă dacă ne uităm doar la comportamentele efective ale actorilor; pentru a o înțelege e nevoie să facem apel la contrafactuali, la felul în care actorii s-ar comporta în alte situații decât cele reale, pe care le stipulăm.

Acest contrafactual este important pentru că indică faptul că conceptele științifice au încrustată în ele cerința de a se putea aplica nu numai stării de fapt, ci și – în mod esențial – unora ipotetice.

Dahl amintește în textul său faptul că definiția puterii este ambiguă. Căci puterea poate fi luată fie doar în sensul de asociere între cele două fenomene, fie într-unul mai tare, de

⁴ În ultimele decenii au devenit tot mai populare diverse istorii contrafactice, scrise fie de istorici profesioniști, fie de jurnaliști și scriitori, fie promovate în diverse filme, seriale tv etc. Nu e aici scopul meu să intru în detaliile acestor (uneori extrem de fascinante) construcții intelectuale. Pentru o astfel de istorie contrafactuală, care pleacă de la exemplul nasului Cleopatrei, vezi Ober (2005).

cauză. Și, evident, el face referire la Hume. Textul următor a introdus analiza ideii de cauzalitate în termeni de contrafactuali:

putem ... defini cauza ca fiind un obiect, urmat de un altul, în așa fel încât toate obiectele asemănătoare primului sunt urmate de obiecte asemănătoare celui de-al doilea. Sau, cu alte cuvinte, în așa fel încât dacă primul obiect n-ar fi fost, cel de-al doilea n-ar fi existat niciodată (Hume: 1987, pp. 149 – 150).

În chip ciudat, aici Hume pare să susțină că avem două definiții ale ideii de cauză care ar fi echivalente. Or, de bună seamă că prima definiție a cauzei ca regularitate nu poate fi aceeași cu a doua definiție, care se bazează pe un condițional. Nu este aici locul să detaliez modul în care autori contemporani au reconstruit conceptul de cauzalitate cu ajutorul contrafactualilor⁵; scopul meu a fost doar acela de a sugera cum contrafactualii sunt relevanți pentru a înțelege concepte fundamentale, precum cele de putere sau de cauză.

iii) Bietul om supt vremi

Cronicarul Miron Costin (cum mărturisește chiar el, nu s-a putut abține să nu dea acel exemplu) povestește cum domnitorul Vasile Lupu a abandonat cetatea Hotinului, făcând greșeala să nu lase acolo o garnizoană cât de mică. Or, Gheorghe Ștefan, pretendentul la tronul Moldovei, a putut astfel să cucerească Hotinul, iar soarta lui Vasile Lupu a fost

⁵ Vezi de exemplu Lewis (1973a; 1973b; 2000).

pecetluită. Și se plânge Costin: de-ar fi rămas domn, cât de multe ar fi putut lucra Vasile-Vodă! Cronicarul știe bine că, argumentând astfel, face apel nu la ceea ce a fost, ci la ceea ce ar fi putut să fie. “Dzicem că de ar hi cutare și cutare, acmu ar hi într-altă chip”.

Textul lui Costin e interesant și din un alt motiv. Imediat după fraza tocmai citată este o alta, între cele mai cunoscute în limba noastră: “Iară nu suntă vremile supt cârma omului, ce bietul om supt vremi” (Costin: 1958, p. 141). Ideea pare următoarea. Costin admite că uneori oamenii pot alege: unele din alegerile lor sunt bune, însă altele sunt “mari sminteli”. Or, evenimentele se pot derula apoi implacabil: o greșeală ca cea a lui Vasile-Vodă a avut ca rezultat distrugerea totală a averii și a familiei acestuia. Ceea ce înseamnă că e greu să imaginăm, să zicem, o stare contrafactuală în care, deși a lăsat fără apărare Hotinul, soarta lui Vasile-Vodă ar fi rămas bună. Miron Costin avertizează: suntem îndreptățiți să facem apel la raționamente contrafactice. Dar există limite pentru ele: ele trebuie să se răstrângă la ceea ce putem în chip legitim să considerăm că s-ar fi putut întâmpla într-alt chip. Nu e însă corect să procedăm la fel și acolo unde acțiunea noastră nu ar mai putea să facă diferența, adică acolo unde determinismul social (“vremile”) e mai puternic decât voința individuală.

iv) Munți, codri și cetăți

De la Paul din Alep a rămas un *Jurnal de călătorie în Moldova și Valahia*. Acesta venise pe la 1658 în cele două țări române împreună cu Macarie, patriarhul Antiohiei. Într-un

pasaj memorabil, Paul povestește o discuție pe care a avut-o cu marele vornic Preda Brâncoveanu, un om care, zice Paul, iubea mult istoriile:

el m-a întrebat despre țara noastră. Eu i-am povestit despre ea, despre clădirile ei din piatră și despre cetățile ei nebiruite, și despre cum [se face că] noi nu cunoaștem frica [de năvălitori] ori focul ori altele asemenea. El mi-a răspuns: „Adevărat ai grăit, numai că noi îi mulțumim lui Dumnezeu – slăvit fie numele Lui! – că în țara noastră nu sunt cetăți, ci cetățile și fortărețele țării noastre sunt munții aceștia și codrii pe care nimeni nu îi poate birui! Căci de-ar fi fost cetăți în țara noastră, turcii ne-ar fi alungat demult din țărâmul acesta! Din pricina aceasta nu au ei puterea de a-l stăpâni și de a se așeza aici”. Și multă dreptate aveau spusele lui. (Paul din Alep: 2014, pp. 408 – 409)

Marele vornic argumenta nu numai că existența munților și codrilor din Valahia făcea superfluă construcția cetăților, ci, mai mult, că munții și codrii sunt instrumente de apărare mult mai eficiente decât cetățile. Iar forța argumentului venea din imaginarea unei situații ipotetice în care sunt împlinite cerințe care, pentru un sirian precum era Paul, păreau cât se poate de normale: că și la noi ar fi fost înălțate cetăți puternice. Or, dacă așa ar fi fost să stea lucrurile, consecințele ar fi fost mai proaste decât cele pe care le vedem în lumea reală.

Acest text este citat și de C.C. Giurescu, în a sa *Istorie a românilor*. Și nu e surprinzător să găsim în lucrările lui Giurescu un argument apropiat ca structură. Pasajul de mai jos are, desigur, o miză mult mai importantă pentru autor, pe

Respect pentru oamenii și...

care o voi aminti pe scurt în cele ce urmează. Dar, pentru ceea ce interesează aici, și acesta presupune un contrafactual:

Am fost tot timpul în calea năvălitorilor asiatici, „în calea răotăților”, cum spune atât de expresiv cronicarul moldovean Grigore Ureche. În timp ce alte popoare, la adăpost sau, în orice caz, mai ferite, clădeau catedrale minunate și palate impunătoare, noi ridicam din bârne sau din pământ, pe locul celor arse sau dărâmate, alte biserici modes e și alte bordeie. Era zadarnic să construim în stil mare sau pe termen lung: a doua zi putea să vie iarăși prăpădul. ...Din acest răstimp de nesiguranță vine, se pare, acea tendință spre provizorat care se observă încă – din păcate – în societatea noastră. Poate tot de aici și precaritatea, la foarte mulți, a spiritului de economie și de prevedere, cu corespondentul său firesc: dorința de a trăi intens clipa prezentă, neștiind mâine ce o să fie (Giurescu: 1946, p. 17).

Repet: “Era zadarnic să construim în stil mare sau pe termen lung: a doua zi putea să vie iarăși prăpădul”, scrie Giurescu. În esență, istoricul susține aici un contrafactual ascuns. Căci intenția expresiei este următoarea: dacă am fi adoptat strategia de a construi precum în țările din Vest, atunci ne-am fi confruntat cu o imediată distrugere a ce construiam.

Acest contrafactual are ca scop să legitimizeze o strategie specifică de comportament. Giurescu ia ca motiv explicativ o împrejurare istorică – suntem „în calea răotăților” – pentru a justifica ceea ce el considera că e un tip

specific românesc de construcție instituțională⁶. Anume, dezvoltarea unor preferințe pentru produse (rezultate), atât materiale cât și culturale, care încearcă să minimizeze costurile prin minimizarea eforturilor. Argumentul lui Giurescu curge cam în felul următor. Dacă investești 100 de lei, poți pierde 100 de lei; dar dacă investești numai 5 lei, pierderea cea mai mare pe care o poți avea este de doar 5 lei, nu mai mult. Construcția unei catedrale minunate cere eforturi mari; mult mai mari decât a unei biserici de lemn. Dar când există o probabilitate mare ca ceea ce ai construit să fie distrus, atunci e de preferat să te porți în așa fel încât să ai o pierdere mai mică. Evident, economisirea nu este o soluție. Încă D. Cantemir nota în acest sens că țăranii moldoveni “se mulțumesc să adune în jitnițe numai atât cât le trebuie pentru hrana lor vreme de un an sau, cum au ei obiceiul să zică, până la pâinea cea nouă” (Cantemir: 2001, p.172)

Ca și realizările fizice (o biserică sau o locuință), cele instituționale ar trebui să fie tot sub semnul minimizării eforturilor: aranjamentele instituționale construite sunt puțin complexe, simple. Lor nu trebuie să li se ceară să producă echilibru, stabilitate⁷. Dimpotrivă, li se poate cere doar să ofere o soluție acceptabilă unei anumite situații. Iar acest lucru impune ca instituțiile să fie cât mai simple⁸.

⁶ Giurescu admite, se vede limpede, un excepționalism românesc.

⁷ Dintr-o altă perspectivă, voi discuta chestiunea stabilității în capitolul II4b.

⁸ În Miroiu (2016, §2.5) am argumentat pe larg că așa se întâmplă în cazul unor aranjamente instituționale tradiționale românești, precum obștea țărănească.

Giurescu dă un nume acestui tip de șabloane comportamentale: sunt “provizorii”; iar provizoratul⁹ ar caracteriza răspunsul adaptativ la situația de a te afla într-un context nefavorabil, mereu supus unor contingente deloc previzibile.

Să observăm că această soluție depinde de un contrafactual: dacă am proceda altfel atunci rezultatele la care am ajunge ar fi mai proaste (în sensul că ar însemna pierderi mai ridicate).

Pare natural să conchidem, din cele zise aici, că strategia de comportament indicată de acest argument ar consta în maxima: procedează în așa fel încât să regreți cât mai puțin! Când știu că evenimentele în situația dată sunt extrem de puțin previzibile, iar probabilitatea ca ele să evolueze nefavorabil este foarte mare, atunci mă întreb cum să fac încât apoi să regret cât mai puțin. Răspunsul: minimizează eforturile depuse! – este unul în linie cu această strategie.

O strategie de acest fel este binecunoscută în cercetarea științifică (în teoria matematică a jocurilor și în aplicațiile acesteia). Ea reprezintă așa-numita “strategie a regretului” și constă în recomandarea de a minimiza cel mai

⁹ Giurescu nu e departe aici de Cioran, cel din *Schimbarea la față a României* (Cioran: 2011). După Cioran, societatea românească se caracterizează printr-o cultură a imediatului, a geniului momentului, a lipsei de tragism (decă de potențială confruntare a unor principii generale inflexibile), a promovării mediocrității, a ceea ce el numește viziunea circumstanțială asupra vieții, cu corolarul ei: acțiunea care nu e ghidată de obiective, ci doar de capacitatea de a te descurca. Sau vezi Noica (1997, p. 162), unde el invocă “experiența românească a neașezării, a deșertăciunii”.

mare regret posibil. Adică: ne uităm la rezultatele posibile; vedem în fiecare ce pierderi am avea și cât am regreta comparând cu cel mai bun rezultat pe care îl putem estima; iar apoi alegem acel comportament care minimizează aceste pierderi¹⁰.

v) Noroc cu unii cârmuitori

În *Letopisețul Țării Moldovei* Neculce povestește cum a reușit domnitorul Nicolae Mavrocordat să îndrepte lucrurile în Moldova, imediat după bătălia de la Stănilești (1711), în care armata turcă învinsese trupele ruso-moldovene. Țara, zice Neculce, era stricată rău de jafurile rușilor, tătarilor și turcilor. Numeroase plângeri erau depuse la domn. Nicolae Mavrocordat, aflat la a doua domnie, reușește să împartă în așa fel dreptatea încât nemulțumirile să fie cât mai mici, iar situația oamenilor să devină mai bună (să se producă “multă chiverniseală”).

Și, conchide cronicarul: “Nărocul țărâi că s-au tâmplat atunce de au venit Neculai-vodă. Iar de-ar hi venit atunce altu domnu, mai prost, ar hi fost prè rău de moldoveni” (Neculce: 2001, p. 250). Starea de fapt, nu foarte bună, e comparată aici de Neculce nu cu una de preferat – ci, dimpotrivă, cu o ipotetică situație în care evenimentele ar fi putut decurge mult mai prost decât au fost ele de fapt. Această din urmă trăsătură a contrafactualului amintit aici e foarte importantă, și o vom întâlni în partea a doua a cărții: situația diferită de

¹⁰ Această procedură e descrisă, de exemplu, în Miroiu (2017b, pp. 63 – 66; 305 – 310). Am arătat acolo și care sunt deficiențele acesteia